

УДК 821.161.2-92.09”1904”Франко.І.:801.82

Євген Нахлік

ORCID 0000-0001-7701-9795

АТРИБУЦІЙНІ АСПЕКТИ У ФРАНКОВІЙ ПУБЛІКАЦІЇ «ПОЛЬСЬКА ПОЕМА ПРО УМАНСЬКУ РІЗНЮ»

Анотація. У статті верифікуються атрибуційні припущення, висловлені у публікації Івана Франка «Польська поема про уманську різню» (1904), в якій він уперше оприлюднив зі списку 1840 р. поему учня уманської василянської школи, свідка гайдамацької різанини 1768 р., «*Krótkie opisanie wierszem polskim nieszczęśliwej klęski w całej Ukrainie a najszczególniej tyrańskiej rzezi w mieście Umaniu...*» і спорядив її власним текстологічним коментарем та післямовою, у якій розглянув твір у контексті двох груп польськомовних мемуарів про цю трагічну подію – василянських (греко-католицьких) і власне польських, а насамкінець також деяких інших.

Автор поеми означив себе в ній ініціалами М. Д. (M. D.), так називав його й І. Франко. Згадки С. Гоцинського й М. Чайковського, дослідження Е. Рудіковського та І. Шпитковського, а особливо спеціальна стаття П. Коструби дають змогу з'ясувати його прізвище – М. Даровський. Спираючись на здогади Франка й сучасного історика О. Кушніра, доходимо висновку, що поема Даровського створена наприкінці 1772 р. – першій половині 1773 р.

У результаті перевірки атрибуційних припущень І. Франка з'ясовано, що він не знав записок василянина Є. Корчинського і помилково приписував йому записки шляхтича Тучапського, заперечував авторство справжніх записок шляхтича, краєзнавця та археолога Я. Ліппомана й натомість хибно приписував йому записки католицького ченця-піяра П. Младановича, опубліковані 1842 р. Е. Рачинським як анонімні. Проведений аналіз показує, що до джерелознавчих досліджень, зокрема Франкових, треба «прикладати, – кажучи його словами, – відповідну критичну міру». Наведені у пропонованій розвідці джерелознавчі й текстологічні зауваги до Франкової публікації «Польська поема про уманську різню» конче потрібні для її адекватного сприймання і коментування, уникнен-

ня помилок при її цитуванні й для розуміння справжнього авторства розглядуваних творів М. Даровського, П. Младановича, Я. Липомана, Є. Корчинського і Тучапського.

Ключові слова: І. Франко, гайдамащина, уманська різанина, Василяньський Чин, мемуари польською мовою, атрибуція.

Інформація про автора: Нахлік Євген Казимирович, доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, директор Інституту Івана Франка НАН України (Львів).

Електронна адреса: yenakhlik@ukr.net

Yevhen Nakhlik

ATTRIBUTIONAL ASPECTS IN IVAN FRANKO'S PUBLICATION «THE POLISH POEM ABOUT THE MASSACRE AT UMAN»

Abstract. *The article verifies the attributional hypotheses outlined in Ivan Franko's publication «The Polish Poem about the Massacre at Uman» (1904), in which the Ukrainian writer and a doctor of philosophy firstly published from the list (handwritten copy) of 1840 a poem «Krótkie opisanie wierszem polskim nieszczęśliwej klęski w całej Ukrainie a najszczególniej tyrańskiej rzezi w mieście Umaniu...» («A brief description in Polish verses of the unfortunate defeat in the whole of Ukraine, and especially the tyrannical massacre in the city of Uman...») written by a student of the Uman Basilian school, a witness to the Haidamacks massacre of 1768. Ivan Franko prepared this work with textual commentary and afterword, which considered the poem in the context of two groups of Polish-language memoirs about this tragic event – Basilian (Greek Catholic) and Polish proper, and finally – some others. The first attempt to examine Ivan Franko's attributional assumptions, expressed in the afterword, was made in 1938 by S. Ivanitskii in a review of the Polish-language memoirs on the Haidamacks uprising of 1768.*

The author of the poem identified himself with the initials M. D. Franko named him in the same manner. Recollections of S. Goszczyński and M. Czajkowski, as well as research works of E. Rulikowski and I. Shpytkovskyi, and especially the article of P. Kostruba allow us to find out his surname – M. Darowski (Darovskyi). Based on the assumptions of Ivan Franko and modern historian O. Kushnir, we conclude that Darowski's poem was created in late 1772 – the first half of 1773.

Rethinking the attributional assumptions made by Ivan Franko, it was found that he did not know the notes of the Basilian Ye. Korchyński (Korczyński), mistakenly attributed to him the notes of the nobleman Tuchapskyi (Tuczapski); denied the authorship of the real notes to J. Lippoman – the nobleman, local historian and archaeologist; instead, mistakenly attributed to him the notes of the Catholic monk-Piarist P. Mładanowicz, published in 1842 by E. Raczyński as anonymous. Trying to eliminate the seemingly «significant confusion» that «prevailed» in clarifying of the authorship and dating of «memoirs on the Uman massacre», I. Franko confused these issues with his hasty and unfounded suppositions about «pseudo-Lipoman», «real Lipoman», «False Tuchapskyi» (or «pseudo-Tuchapskyi»), moreover, presenting them as quite definite, correct.

The analysis shows that the source studies, in particular written by Franko, should be «considered – in his words – using critical criteria». Presented in the paper source and textual remarks on Franko's work «The Polish Poem about the Massacre at Uman», in our opinion, are necessary for its adequate perception and commenting, to avoid mistakes in quoting it and to understand the true authorship of the considered works by M. Darowski, P. Mładanowicz, J. Lippoman, Ye. Korczyński and Tuczapski.

Key words: I. Franko, Haidamachchyna, the Massacre at Uman, The Basilian Order, memoirs in Polish, attribution.

Information about author: Nakhlik Yevhen, doctor of philology, professor, member of the National Academy of Sciences of Ukraine, head of Ivan Franko Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine.

E-mail: yenakhlik@ukr.net

Jewhen Nachlik

ASPEKTY ATRYBUCYJNE W PUBLIKACJI FRANKI „POLSKI POEMAT O RZEZI W HUMANIU”

Abstrakt. Artykuł weryfikuje atrybutywne założenia wyrażone w publikacji Iwana Franki „Polski poemat o rzezi w Humaniu” (1904), w którym ukraiński pisarz po raz pierwszy opublikował wiersz z wykazu 1840 r. autorstwa ucznia szkoły bazylianów humańskich i świadka rzezi z 1768 „Krótkie opisanie wierszem polskim nieszczęśliwej klęski w całej Ukrainie a najszczególniej tyrańskiej rzezi w mieście Umaniu...” i wyposażył ją we własny komentarz tekstowy i posłowie, w

którym rozważał utwór w kontekście dwóch grup polskojęzycznych pamiętników o tym tragicznym wydarzeniu – bazylikańskich, grecko-katolickich oraz kilka innych.

Autor wiersza utożsamiał się w nim z inicjałami MD, jak nazwał go I. Franko. Wzmianki S. Goszczyńskiego i M. Czajkowskiego, badania E. Rulikowskiego i I. Szpytkowskiego, a zwłaszcza specjalny artykuł P. Kostruby pozwalają poznać jego nazwisko – M. Darowski. Na podstawie założeń Franki i współczesnego historyka O. Kushnira dochodzimy do wniosku, że wiersz Darowskiego powstał pod koniec 1772 r. – na początku 1773 r.

W wyniku sprawdzenia założeń atrybucyjnych I. Franki stwierdzono, że nie znał on notatek Bazyliańskich E. Korczyńskiego i błędnie przypisywał mu notatki szlachcica Tuczapkiego, zaprzeczał autorstwa szlachcica, miejscowego historyka i archeologa J. Lippomana i błędnie przypisywał mu pamiętniki zakonnika-pijara Mladenowycza, opublikowane w 1842 r. przez E. Raczyńskiego jako anonimowe. Z analizy wynika, że opracowania źródłowe, w szczególności badania Franki, należy „traktować – jego zdaniem – odpowiednią miarą krytyczną”. Uwagi źródłowe i tekstowe podane w proponowanych eksploracjach do publikacji Franki „Polski poemat o rzezi w Humaniu” są absolutnie niezbędne dla jej właściwego odbioru i komentowania, uniknięcia błędów w cytowaniu oraz zrozumienia prawdziwego autorstwa rozważanych utworów M. Darowskiego, P. Mladanowycza, J. Lippmana, J. Korczyńskiego i Tuczapkiego.

Słowa kluczowe: Iwan Franko, hajdamacczyzna, rzeź w Humaniu, Zakon Bazyliańców, pamiętniki w języku polskim, atrybucja.

Nota o autorze: Nachlik Jewhen, doktor filologii, profesor, członek Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, kierownik Instytutu Iwana Franki Narodowej Akademii Nauk Ukrainy.

E-mail: yenakhlik@ukr.net

Постановка проблеми, дослідницькі публікації та формулювання мети статті. З рукопису львівської бібліотеки Оссолінських Іван Франко вперше опублікував поему: «Короткі opisanie wierszem polskim nieszczęśliwej klęski w całej Ukrainie a najszczególniej tyrańskiej rzezi w mieście Umaniu przez Maksyma Żeleźniaka Zaporozca, najpierwszego herszta za poduszczeniem Melchisedeka Jaworskiego, ihumena Motrenins, najprzód zbuntowanego, a potem przyłączeniem się Gonty sotnika umańskiego zmocnionego na polskim i żydowskim narodzie roku 1768 dopełnionej i spraktykowanej, przez

studenta szkół umańskich dla wiecznopomnej całejmu światu pamięci zebrane i złożone wiersze» («Короткий опис польським віршем великого лиха в цілій Україні, а насамперед тиранської різанини в місті Умані, сповненої і скоєної Максимом Залізнякам, запорожцем, найпершим ватажком, за намовою Мельхиседека Яворського, ігумена мотронинського, найперше збунтованого, а потім приєднанням Гонти, сотника уманського, зміцненого, на польському і жидівському народі року 1768, здійснений студентом уманських шкіл для вікопомної пам'яті усьому світові – зібрані і складені вірші»): Польська поема про уманську різню / Подав І. Франко // Записки НТШ. 1904. Т. 62. Кн. 6. С. 1–40.

Цю публікацію поеми (зі списку, зробленого 1840 р. [15, с. 455]) Франко спорядив не лише власним текстологічним коментарем до неї та змісту цілого рукописного тому «Materiały do rzezi Umańskiej 1768 r.», а й післямовою – «своїми увагами про поему» [15, с. 483], в яких розглянув її в контексті двох груп польськомовних «мемуарів про уманську різню» [15, с. 484] – василіянських та власне польських, а насамкінець також деяких інших, аби усунути начебто «значне баламутство», що «панує» «в означуванні та цитованні їх» [15, с. 483]. З огляду на драстичне для радянської історичної та літературознавчої науки питання уманської різанини, Франкову публікацію, чи навіть хоча б самий його супровідний текст до поеми, не передруковано в «Зібранні творів» у 50 томах. Увесь матеріал, що складається з двох частин (I – текстологічний коментар до рукописів під назвою «Materiały do rzezi Umańskiej 1768 r.» й упорядкована публікація тексту поеми в оригіналі польською мовою; II – Франкова післямова) уміщено в 54-му додатковому томі, виданому 2011 р. [15, с. 455–519]. Упорядник та автор коментарів – Микола Легкий; йому ж належить і супровідний підрядковий переклад поеми українською мовою. Окремого всебічного аналізу Франкової публікації досі немає. Чи не перший верифікував Франкову післямову доцент Сергій Федорович Іваницький в огляді польськомовних мемуарів про гайдамацьке повстання 1768 р. [6].

Розгляньмо чотири питання, висвітлення яких знадобиться для дальшого коментування Франкової післямови до публікації поеми «*Krótkie opisanie wierszem polskim nieszczęśliwej klęski w całej Ukrainie a najszczególniej tyrańskiej rzezi w mieście Umaniu...*»:

I. Прізвище автора поеми та її датування.

II. Авторство записок Яна Ліппомана і Павла Младановича.

III. Авторство записок Тучапського.

IV. Хронологія творів. Автор поеми спирався на записки Тучапського чи Тучапський – на поему Даровського?

Виклад основного матеріалу. I. Прізвище автора поеми та її датування. Автора поеми – «свідка-очевидця» зображених подій [15, с. 500–501], «ученика уманської школи» [15, с. 506–507] – Франко назвав ініціалами М. Д. [15, с. 483, 504, 506], якими той і зазначив себе у віршованому тексті: «*Imię moje M. znaczy, D. zwanie wyrazi*» [15, с. 481]. Повз Франкову увагу пройшло те, що раніше прізвище автора поеми (Даровський) розкрив польський поет-романтик Северин Гощинський у написаній 1832 р. [27, s. 194] передмові «*Kilka słów o Ukrainie i rzezi humańskiej*» («Де кілька слів про Україну та уманську різанину») до своєї поеми «*Zamek kaniowski*» («Канівський замок», першодрук 1828 р.): «*poemat pod tytułem “Rzeź Humańska” «napisał <...> niejaki Darowski, który był wówczas uczniem i całą rzeź przesiedział w kopule farnego kościoła. Szacowny ten dla swojej autentyczności zabytek w rzadkich bardzo rękopisach krąży po Ukrainie. Czytałem go w takim wieku, że go jeszcze ocenić słusznie nie umiałem*» [26, s. XIV]. З цієї примітки в передмові видно, що Гощинський замолоду ознайомився з одним зі списків поеми. А в примітці до «Канівського замку» поет відзначив історичну ваговитість мемуарів, зокрема віршованих, про уманську різанину попри їх низьку мистецьку вартість: «*<...> są współczesne i przez świadków pisane poemata i opisy, zapewnie nędzne pod względem sztuki, lecz ważne jako najwierniejszy obraz tej krwawej dramy*» [26, s. 115].

На ці примітки згодом вказав український філолог зі Львова Петро Олександр Коструба (*1903–†1979), довівши, що опубліковане Франком «*Krótkie opisanie wierszem polskim*

nieszczęśliwej klęski w całej Ukrainie...» М. Д. (M. D.) і не знайдений текст Даровського, яким користувався Ґоцинський, – це різні списки того самого твору [27]. За припущенням П. Коструби, що Ґоцинський дізнався прізвище автора і те, що той урятувався, заховавшись у куполі парохіяльного (farnego) костелу (цієї інформації немає в рукопису поеми, оприлюдненому Франком), з усного переказу або якогось списку його поеми [27, s. 199]. П. Коструба знайшов також покликання на «opis koliszczyzny wierszem przez Darowskiego» («віршований опис Коліївщини Даровського») при згадці про напад гайдамаків 1768 р. в опису містечка Дашова (тепер селище Гайсинського району Вінницької обл.), що його опрацював польський історик і етнограф, уродженець і дослідник Правобережної України Едвард Руліковський [33, s. 909; 27, s. 199].

Раніше від П. Коструби на прізвище автора поеми, опублікованої Франком (М. Даровський), мимохідь указав галицький історик Іван Шпитковський (*1880–†1969). Він звернув увагу на те, що Тарас Шевченко в одній з приміток («Приписів») до першодруку поеми «Гайдамаки» (1841), переповідаючи примітки іншого польського романтика Міхала Чайковського до роману «Wernyhora, wieszcz ukraiński. Powieść historyczna z roku 1768» («Вернигора, український пророк. Історична повість з 1768 року»), у фразі «Младанович, товариш синів Гонти, бачив з дзвіниці, як вони умерли» [18, с. 511], «через недогляд ідентифікує <...> безіменного автора з Младановичем. Тим часом Младанович і той безіменний (називається він М. Даровський), якого поему видав Франко в “Записках Н. Т. Ш.” в томі LXII, – се дві окремі особи» [19, с. 65–66]. Далі Шпитковський у переліку джерел, якими користувався Чайковський, уточнив, що той «згадує про поему Даровського» [19, с. 68]. Шпитковський мав на увазі примітку Чайковського, в якій зазначено, що лист короля Станіслава Августа до Суходольського («губернатора» Корсуня) дослівно наведений у спогадах ксьондза Павла Младановича і що про цей лист є згадка «w rękopismie bezimennego ucznia Humańskiego opisującego rzeź – uczeń ten opowiada, że podczas całej rzezi pszesiedział pod

korułą kościoła XX [księży. – Є. Н.] Bazylianów» [24, s. 313]. Щоправда, про такий лист не йдеться ні в спогадах П. Младановича, ні в поемі М. Даровського. Схоже, Чайковський щось переплутав або сам вигадав такий лист, що компрометував дискредитованого польського короля як московського агента. Кидається у вічі, що Чайковський не назвав ні ініціалів, ні прізвища василіянського учня – свідка різанини та автора її опису. Виходить, ініціал його імені та прізвище Шпитковський знав з інших джерел. Із яких? Поза сумнівом, ініціал імені – з Франкової публікації, а прізвище – з передмови Гоцинського, а може, й з енциклопедичної статті Руліковського. Саме на основі цих джерел Шпитковський дійшов думки, що згаданий у примітці Чайковського безіменний уманський учень, який описує різанину, пересидівши її під куполом василіянської церкви, – це М. Даровський.

Впадає в око й те, що Гоцинський і Чайковський практично рівночасно – 1838 року – опублікували згадку про учня василіянської школи (іншої в Умані не було), який урятувався в куполі храму й згодом написав спогади. При цьому Гоцинський, який написав передмову ще 1832 р., зазначив його прізвище (Даровський), жанр твору (поема) та його назву, мабуть, скорочену до предмета опису («Rzeź Numańska»). У Чайковського знаходимо уточнення, що учень сховався під куполом василіянського храму. Мабуть, Чайковський користувався якимсь окремим списком поеми Даровського, на якому не було зазначено його прізвища, а на ініціали наприкінці тексту твору не звернув уваги або просто не згадав про них у примітці.

Франко припустив, що автор поеми «по всякій правдоподібності був римо-католиком», оскільки він стає на боці польської шляхти та урядників [15, с. 507]. Зрозуміло, що як учень василіянської школи, М. Даровський був католиком, і це не припущення (правдоподібність), а факт. Гадати можна лише щодо того, до якої конфесії він належав – римо-католицької чи греко-католицької. Франко припускав, що до римо-католицької. Та позаяк чернечий Чин св. Василя Великого – греко-католицький, і василіянська школа – греко-католицька, то автор обговорюваного твору, її учень, міг

бути полонізованим греко-католиком українського походження (показово, що всі василіянські мемуари про уманську різанину написані літературною польською мовою, звичною для тодішніх василіян) або вихідцем із польської шляхти, який у школі, як і всі інші учні, навчався і виховувався за греко-католицьким, тобто східним (візантійським), обрядом. Як свідчать спогади шляхтича-поляка Ромуальда Рильського (прапрадіда Максима Рильського), який під час уманської різанини був вихованцем місцевої василіянської школи, мавши тоді 14 років, у ній він прислуговував під час богослужіння в «уніатській» церкві священникові-«уніату» Євстахію Тарнавському, зокрема співав церковні пісні українською мовою, як ось «Пречистая Діво-Мати руського краю», спів якої і врятував його від розправи гайдамаків у селі Соколівці, котре орендувала його тітка й у котрому він сподівався знайти надійний притулок (ці спогади Ромуальд Рильський розповів синові Теодорові польською мовою, якою той і записав їх; опубліковано в російському перекладі) [11, с. 51, 53, 57, 59–60, 63–64]. Щойно від 1769 р. у василіянських монастирях було запроваджено нову програму навчання і виховання: «Навчати всіх, хоча б якої віри вони були» [8, с. 65].

Франко також припускав, що поема «Krótkie opisanie wierszem polskim nieszczęśliwej klęski w całej Ukrainie a najszczególniej tyrańskiej rzezi w mieście Umaniu...» написана «не швидше як при кінці 1772 р.», бо в ній згадано гайдамаку Тилика (Tylik), випущеного на волю у Львові [15, с. 471], а це сталося 1772 р., коли Галичину приєднано до Австрії [15, с. 502]. Про те, що полонені гайдамаки повернулися зі Львова додому після того, як Львів перейшов до Австрії, Франко дізнався зі спогадів Адама Мощенського [29, с. 149].

За здогадом Олександра Кушніра, поет М. Даровський навчався в Уманській унійній шестикласній школі ще до червня 1768 р., коли трапилася різанина, й написав поему за завданням учителя, який цікавився його спогадами (як це видно з самого початку тексту [15, с. 461]), то «навіть коли б М. Даровський у 1768 р. навчався тільки в першому класі, то його поема написана не пізніше 1773 р.» [9, с. 7]. Точніше – не пізніше першої половини 1773 р., бо влітку

він уже мав би закінчити навчання. Таким чином, якщо об'єднати згоди Франка й О. Кушніра, то виходить, що поема Даровського створена десь наприкінці 1772 р. – першої половини 1773 р.

II. Авторство записок Яна Ліппомана і Павла Младановича.

Із записками, автором яких зазначений Ян Ліппоман, Франко ознайомився за публікацією у книжці «Bunt hajdamaków na Ukrainie w r. 1768. Opisany przez J. Lippomana i dwóch bezimiennych. Wydane z rękopismu przez Edwarda Raczyńskiego» (Poznań, 1842), яка становила 15-й том серії «Obraz Polaków i Polski w XVIII wieku. Wydany z rękopismów przez Edwarda Raczyńskiego». Докладний опис цього рідкісного видання Франко подав у примітці до основного тексту своєї розвідки [15, с. 502]. Книжка складається із трьох розділів, у кожному з яких міститься опис Коліївщини, а передусім уманської різанини. «Rozdział I» – без назви й підпису, але, як випливає з титулу книжки, його назва така сама – «Bunt hajdamaków na Ukrainie w r. 1768», а автор – Ян Ліппоман. Розділ II має назву: «II. Rzeź Humańska czyli historia rewolucji zrobionej przez Żeleźniaka i Gontę: napisana rzetelnie, wiernie, dokładnie przez znajdującego się w teźe okropnej rewolucji» («Уманська різанина, або Історія революції Залізняка і Гонти: написана ретельно, правдиво, докладно тим, хто опинився в цій жахливій революції»). У другому виданні книжки (1854) додано: «naocznygo świadka» («наочного свідка»). Автора не зазначено. Як випливає з титульної сторінки книжки, це перший опис, автор якого невідомий (безіменний).

Франко гадав, що зі «споминами Ліпомана» «вийшла досить кумедна історія, спричинена першим їх видавцем гр[афом] Рачинським», оскільки «Rozdział I» у книжці «Bunt hajdamaków na Ukrainie w r. 1768» – «се не спомини, а радше проба монографії уманської різни», а позаяк автор згадує, що Вероніка Кребсова «жила ще в р. 1828 (значить, сам він пише значно пізніше)», то напевно цей «розділ I <...> не може бути твором Ліпомана. Адже сей Ліпоман пару літ по різни прибув в Уманщину вже дозрілим мужем і коло 1830 р. мусив би був мати 90–100 літ». На думку Франка, «твір, поданий у Рачинського як розділ I» – це «твір пізній,

невідомого нам автора і походження (з допискою ще іншого автора) <...>» [15, с. 504].

Проте насправді краєзнавець та археолог Ян Ліппоман (Lipoman), поміщик Радомишльського повіту, генеральний управитель маєтків графа Францішека Ксаверія Браніцького, народився 1758 р. й помер 1832 р. Мемуарно-дослідницьку працю про гайдамацьке повстання він закінчив 1830 р. Всі її 14 параграфів (ті самі, що й у публікації Едварда Рачинського, де, за словами Франка, міститься «без ніякого окремого титулу “Rozdział I”, зложений із 14 §» [15, с. 502]) опублікував також із рукопису зі своїм невеличким вступним словом польський поет-романтик, репрезентант «української школи» Александер Кароль Гро́за в упорядкованому ним альманаху «Rusałka na rok 1842», виданому у Вільні [23]. Франко слушно спостеріг ознаки монографії у записках Ліппомана, проте припущення, наче той не є їх автором, виявилось хибним, як згодом довів С. Іваницький [6, с. 126–127], який чи не перший спростував Франкові помилки у з'ясуванні авторства мемуарів про уманську різанину.

Натомість як твір Ліппомана Франко ідентифікував другий розділ книжки. Підставою для цього слугувала примітка князя Генрика Любомирського у скопійованих для нього «Materiałach do rzezi Umańskiej 1768 r.». Під назвою списку «Rzeź Umańska czyli historia rewolucji zrobionej przez Żeleźniaka i Gontę: napisana rzetelnie, wiernie, dokładnie przez znajdującego się w tejże okropnej rewolucji» той дописав: «przez Lipomana» [15, с. 456]. Звідси Франко висноував, що «рукопис Оссол[інських] <...> містить у собі також спомини Ліппомана, але ті спомини ідентичні не з компіляцією, поданою у Рачинського як розд[іл] I, але з реляцією “znajdującego się w tej okropnej rewolucji”, тою, що подана у Рачинського як розд[іл] II і складається з п'яťох “Wiadomości” нерівного об'єму» [15, с. 504]. Тож Франко називав автора опису «Rzeź Humańska czyli historia rewolucji zrobionej przez Żeleźniaka i Gontę», вміщеного в другому розділі видання Рачинського, «дійсним Ліппоманом» [15, с. 509, 510], а «автора компіляції, поданої у Рачинського під тит[улом] “Rozdział I”» – «псевдо-Ліппоманом» [15,

с. 508, 510]. Зацитувавши уривок з мемуарів «*Rzeź Humańska czyli historia rewolucji...*» за виданням Рачинського, Франко приписав їх услід за Любомирським Ліппоману [15, с. 515].

А тимчасом у польському та українському джерелознавстві ще до Франкової публікації та після неї за змістом цих записок, уперше частково опублікованих 1842 р. без підпису [28], усталено, що їх написав син загиблого комісара Умані Рафала Младановича (сполонізованого й окатоличеного серба) Павло Младанович, який говорить про себе в них у третій особі, називаючи себе Павлусем, і розповідає про свої митарства й події, учасником або свідком яких сам був, зокрема, в обмеженому колі осіб. На спогади Павла Младановича, ченця католицького Ордену Піярів, покликався у примітках до свого роману «*Wernyhora, wieszcz ukraiński*» Міхал Чайковський, запевняючи, що ознайомився з ними ще в рукопису [24, с. 303, 305, 306, 312, 313, 317, 318]. Щоправда, відомості, наведені в цих примітках начебто зі спогадів П. Младановича, не збігаються з ними. На твір «*Rzeź Humańska*» як спогади Павла Младановича покликався Володимир Антонович [2, с. 252–253]. Яків Шульгин у переліку джерел зазначив російською мовою: «Уманская резня. Записка пиара Павла Младановского» [21, с. 192]; так само в українському перекладі Миколи Вороного, лише прізвище наближене до автентичного, хоча все ж не точне: «Младановского» [20, с. 7]. Генрик Мосціцький передрукував спогади Павла Младановича (як засвідчив у передмові [36, с. XII], з анонімної публікації Рачинського), але із зазначенням авторства: «*Rzeź Humańska czyli historia rewolucji zrobionej przez Żeleźniaka i Gontę: napisana rzetelnie, wiernie, dokładnie przez znajdującego się w tejże okropnej rewolucji naocznego świadka Pawła Mładanowicza*» [36, с. 105–151]. С. Іваницький, який спростував і цю Франкову помилку [6, с. 123–124], звернув увагу на вислів у спогадах «*Rzeź Humańska czyli historia rewolucji zrobionej przez Żeleźniaka i Gontę*», яким непідписаний автор прозраджується: «*z listów czytanych przez żonę <...> słyszał razem syn piszący, mający wtenczas lata pojmujące dobrze mowę*» [22, с. 110] («з листів, читаних жінкою [Рафала Мла-

дановича, тобто матір'ю Павлуся. – Є. Н.], чув разом [із батьками. – Є. Н.] син, який пише ці рядки і який тоді вже був у такому віці, що добре розумів мову»).

Цікаво, що в розвідці Франко не залишив поза увагою «спомини Павла Младановича», проте схарактеризував їх скупю як такі, що стосуються його семирічного віку, але написані в пізньому віці, а тому маловірогідні. Впадає в око й те, що в доданій примітці Франко не подав їх точного бібліографічного опису, на відміну від інших покликів на джерела у своїй розвідці, а лише згадав, що ті «спомини» «вийшли 1862 р. в Варшаві» [15, с. 503]. Скидається на те, що Франко не бачив спогадів П. Младановича, на які покликався, інакше з тексту зрозумів би, що це ті самі записки, що їх опублікував Рачинський у розділі II.

До речі, у недавній статті «Колиивщина в исторической памяти» (2019) Татьяна Таїрова-Яковлева довірливо пішла за помилковим припущенням Франка, тому твердила, наче «*Bunt hajdamaków na Ukrainie w r. 1768*» Яна Ліппомана – це «политический памфлет, написанный в 30-е годы XIX в. неизвестным автором (ошибочно вошедший в историю как воспоминания Липпомана)», і при цьому покликала на першодрук Франкової розвідки «Польська поема про уманську різню»: «То, что Липпоман не был автором этого произведения доказал ещё И. Франко» [14, с. 41]. Насправді Ян Ліппоман таки був автором мемуарно-дослідницької праці «*Bunt hajdamaków na Ukrainie w r. 1768*», а не записок «*Rzeź Humańska czyli historia rewolucji zrobionej przez Żeleźniaka i Gontę...*», що їх приписував йому Франко.

III. Авторство записок Тучапського. Свої записки Я. Ліппоман опер, як видно з його покликів у посторінкових примітках, а також у самому тексті, переважно на рукописах Вероніки Кребсової і Тучапського (див. поклики на рукопис Тучапського [22, с. 4, 6, 8, 19, 40, 52, 54, 60, 71, 82, 85, 86]). Рукопис Тучапського Ліппоман датував 1788 роком («<...> *Tuczarski zaś w rękopiśmie swoim pod rokiem 1788 <...>*» [22, с. 4]). Александер Гроза зазначив, що з двох рукописних описів гайдамацького бунту – Кребсової і Тучапсько-

го, які мав під рукою Ліппоман, перший уже надрукований, а де є другий – невідомо [23, s. 196]. Спогади Вероніки Кребсової (доньки Р. Младановича), які вона написала, за її зізнанням, на 72 році життя [30, s. 6], надруковано 1840 р.

У тій самій книжці «Bunt hajdamaków na Ukrainie w r. 1768. Opisany przez J. Lippomana i dwóch bezimiennych» був опублікований також розділ «III. Opis krótki rzezi w mieście Humaniu od czerni ukraińskiej dnia 20 miesiąca czerwca 1768 roku zdarzanej» («Короткий опис різанини в місті Умані, скоєної українською черню 20 червня 1768 року»), без підпису, як твір «другого безіменного» автора¹. Як зауважив Франко, «автор праці, уміщеної в тій же збірці Рачинського jako “Rozdział 7”, цитуючи з нього [тобто цього “Opisu...” – Є. Н.] багато уступів, приписує [цей “Opis...” – Є. Н.] якомусь Тучапському, буцімто василіянинові, що був наочним свідком різні і якимось чудом урятувався від неї» [15, с. 487–488].

Насправді Ліппоман, часто покликаючись на рукопис Тучапського, ніде не зазначив, що той був василіянином і якимсь дивом урятувався од різанини. Ця інформація міститься лише в передмові Рачинського до книжки («Przedmowa» за підписом: Wydawca), і то вона стосується не Тучапського безпосередньо, а безіменного автора третього зі вміщених у ній описів: «Trzeci Bazylianin, podobnież życie cudem z rzezi uniósł» [22, s. (VI)].

Перед Франком уже висловлювано здогади, що автор «Opisu krótkiego rzezi w mieście Humaniu...» – саме Тучапський, на якого покликався Ліппоман. Володимир Антонович у лекційному університетському курсі 1880/1881 академічного року, виданому літографічним способом у Києві 1881 р., згадав, що польські

1 Додам, що в російському перекладі цей опис опублікував Аполлон Скальковський у додатках до своєї монографії як анонімний текст з актової книги уманського монастиря оо. Василян, скопійований 2 грудня 1787 р. [7]. При цьому в познанській публікації прізвище «ректора уманського монастиря», який засвідчив автентичність копії, зазначено так: «X. Józafat Morgulewicz» [15, с. 502] (X., х. – скорочення перед прізвищем священника в польській мові, яке означає ksiądz). А у Скальковського дещо інакше: «Ксендз Иосиф Моргулец» [7, с. 230]. До уманського василіянянського монастиря «ксьондз Йосип Моргулец» повернувся після Коліївщини [8, с. 65]. Помер 23 грудня 1794 р. [3].

бібліографи приписують складання анонімного третього «мемуару», вміщеного у книжці Рачинського, Тучапському (див. «Джерела для історії південно-західної Росії-України : Курс лекцій 1880–1881 навчального року» [1, с. 102–103]; «Источники западно-русской истории» [1, с. 288–289])¹. В іншій тогочасній праці, перелічуючи спогади шляхтичів-сучасників Коліївщини, Антонович назвав «Opis krótki rzezi w mieście Humaniu» Тучапського [2, с. 252]. Яків Шульгин у переліку джерел також зазначив Тучапського автором цього короткого опису [21, с. 192] (так само в українському перекладі Миколи Вороного [20, с. 7]). Згодом С. Іваницький шляхом звірки з'ясував, що витяги, які наводить Ліппоман з покликами на Тучапського, цілком збігаються з відповідними місцями «Opisu krótkiego rzezi w mieście Humaniu...» [6, с. 129].

На противагу усталеній думці Франко заперечував авторство Тучапського на тій підставі, що «про василіянина Тучапського в Умані в ту пору не маємо ніякої відомости» [15, с. 488–489]. З огляду на те, що ігумен василіянського монастиря в Кристинополі Корнило Сорочинський (Срочинський, Sroczyński) наприкінці своїх записок про уманську різанину, «передрукованих, – як зазначив Франко, – з цінними увагами та доповненням проф. Грушевського» в «Записках НТШ» (1904. Т. 57. Кн. 1) [15, с. 494], засвідчив, що написав їх «częścią z powieści jmx. Korczyńskiego, umańskiego rektora <...>, który mi to po części i na piśmie podał ku pamiętce zabitych» [15, с. 495–496], Франко висунув ще одне своє припущення, наче автором «найстаршого василіянського оповідання

1 Микола Ковальський у коментарях помилково зазначив, наче Генрик Мосціцький у новому виданні твору Ліппомана «здійснив звірку відомостей Тучапського і Я Ліппомана на конкретних фактах» [36, с. 36, 37, 38, 39, 44, 56, 61, 73, 75, 93] і «примітками до тексту» «наочно продемонстрував використання Ліппоманом свідчень В. Кребс і Тучапського, твір якого спочатку не був ідентифікований, вважався анонімним. Саме заслуга Г. Мосціцького у визначенні цього твору Тучапського» [1, с. 226, 224]. Насправді всі посторінкові примітки в публікації Мосціцьким записок Ліппомана, де містяться поклики на Вероніку Кребсову та Тучапського, належать Ліппоману. В цьому можна переконатися, звіривши їх з публікаціями тексту Ліппомана Грозою і Рачинським. Мосціцький, за його словами в передмові («Przedmowa»), опублікував твір Ліппомана зі списку, виявленого в архіві ординації Красінських, звірив з публікацією Рачинського і виявив лише дрібні відмінності [36, с. XI].

про різню» [15, с. 490–491] «Opis krótki rzezi w mieście Humaniu...» був ректор уманської школи о. Корчинський, який «списав своє оповідання швидко по dokonаних фактах на підставі свідочств та поголосок, зібраних на місці від різних очевидців» [15, с. 492].

А тимчасом раніше вже були опубліковані записки Корчинського [35]. У них автор називає себе то Iroteusz Karczyński [32, с. 468], то Jeroteusz Korczyński [35, с. 498, 510], розповідає про себе [35, с. 502]. Він був призначений новим ігуменом василіянського монастиря в Умані й ректором школи при ньому (зазвичай ці дві посади суміщала одна особа), виїхав до Умані в середині жовтня (н. ст.) 1768 р. [35, с. 468, 508] й тоді ж, певно, прибув туди. Михайло Коялович опублікував його записки з копії, зробленої з хроніки (актової книги) уманського василіянського монастиря [35, с. 460]. Копію завірив ректор цього монастиря, священник Jozaphat Mergules (так у друці), відтак вона зберігалася в архіві «уніатських» митрополитів при Найсвятішому Синоді (певно, православному) в Санкт-Петербурзі [35, с. 512]. Франко цих мемуарів не згадав – очевидно, не знав про них. Згодом їх, обійдених увагою дослідників гайдамаччини, практично ввів у науковий обіг С. Іваницький, спростувавши ще один Франків домисел [6, с. 129–131].

Єротей (Іротей, латин. Hierotheus) Корчинський (*1737–†1791) працював ігуменом уманського монастиря Різдва Св. Івана Хрестителя і ректором школи впродовж 1769–1772 рр. [12, с. 24–25], точніше, як свідчать його записки, від жовтня 1768 р. Тож свої мемуари він уписав до хроніки (актової книги) цього монастиря не пізніше 1772 р.

Це саме ті записки, що їх використав, за власним свідченням, Корнило Сорочинський у своїх мемуарах. Зі звірки обох текстів видно, що Сорочинський справді частково спирався на Корчинського. «Порівнюючи реляцію о. Сорочинського з василіянською реляцією у Рачинського», Франко гадав, наче «Сорочинський майже весь свій фактичний матеріал і всю ідейну будову та освітлення своєї реляції взяв із “Opisu krótkiego”, а додав лише свій поплутаний стиль, свої рефлексії та детальніші відомості про василіян, їх місії та деякі факти перед різнею (бунт Харка 1766 р.)» [15,

с. 496–498]. Насправді, як можемо переконатися зі зв'язки текстів, місцями «поплутаний стиль», деякі «свої рефлексії та детальніші відомості про василіян, їх місії» Сорочинський запозичив з рукопису Корчинського, згодом опублікованого під назвою «Wierne opisanie rzezi z aktów klasztoru Umańskiego co do słowa wyjęte».

Ці записки Є. Корчинського, в яких він засвідчив своє авторство, й «Opis krótki rzezi w mieście Humaniu...», здогадним автором якого називали Тучапського, місцями подібні, й не лише за змістом, а й подекуди навіть стилістично й лексично, ба й не раз фрагментами збігаються дослівно. Перші сторінки записок Тучапського скидаються на витяги з записок Корчинського або на текст Корчинського, скорочений шматками. Водночас обидва тексти помітно різняться в описах і роздумах. Схоже на те, що Корчинський написав свої спогади раніше, а Тучапський скористався з них, дещо переписав, а водночас додав відомості, а можливо, й фрагменти, з чийось інших спогадів. У тексті, приписуваному Тучапському, немає тих місць, у яких Корчинський розповідає про себе. Тож Франкове припущення, наче автором «Opisu krótkiego rzezi w mieście Humaniu...» є не Тучапський, а Корчинський, не підтверджується.

У науковій літературі кружляють непевні згадки про окреме видання записок Тучапського в бердичівській друкарні монастиря римо-католицького Ордену Кармелітів босих ще 1788 р. Непереверену інформацію про це, без вказівки на джерело, подав Єжій Пліс: «Z oficyny berdyczowskiej wyszło też kilka pamiętników, jak np. *Krótkie opisanie rzezi w Humaniu od czerni Ukraińskiej* (1788) Tuczopskiego (?)» [32, s. 387]. Опис гаданого видання навела за книжкою Беніґнуса Юзефа Ваната, члена Ордену Кармелітів босих [34, № 329(a)], Ірина Ціборовська-Римарович, однак жодного його примірника в Україні не виявила: «380.*[Tuczopski]. *Krótkie opisanie rzezi w Humaniu od czerni Ukraińskiej* 20 Czerwca 1768 r. Przez Tuczopskiego [?] rozpamiętywującego zgube swych przyjaciół. – Berdyczów, [1788]. Бібліографія: Wanat, 329(a)» [17, с. 389].

Олександр Кушнір подав частковий і лише в українському перекладі опис цього гаданого видання за одиницею зберігання

у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника (Ф. Оссолінських, № 7374/III, арк. 59), не розкривши, однак, джерела: «Вперше “Короткий опис” було видано в Бердичівському монастирі кармелітів. На титульному аркуші книги зазначено, що рукопис (очевидно, завірену в Умані копію) до друку подав 15 серпня 1788 р. пан Тучапський (не вказано, чи він чернець, чи ксьондз, чи просто пан) на відзначення “пам’яті про загибель своїх приятелів, безмірно вболіваючи”» [9, с. 7]. Насправді це не сама книжка і не її список, а лише рукописна бібліографічна нотатка, що міститься у великоформатному зошиті, який належав Едвардові Рулікowsькому й до якого він уписував потрібні йому історичні матеріали. На чільній сторінці зошита надруковано довгий бібліотечний опис цієї одиниці зберігання із розкриттям її змісту: «Papiery Edwarda Rulikowskiego / T. XXIII / Zbiór notat historycznych z XVII–XIX w. <...>»; зокрема зазначено, що в зошиті містяться «wiersze o rzezi humańskiej i o buncie watażki Buhaja». Справді, Рулікowsький власноруч переписав до зошита поему Даровського під дещо іншою, ніж у Франковій публікації, довгезною описовою назвою і без зазначення прізвища автора («<...> przez jednego z tego nieszczęścia uszłego humańskiej rzezi wierszem opisanie» – «віршований опис уманської різні одним з тих, хто врятувався з того нещастя») [31, s. 74–85; арк. 44 зв.–57, 59 зв.–66], а також іще одну анонімну поему польською мовою: «Opisanie powrotnego buntu wszczętego Buhajem watażką w jesieni 1768[,] zniesionego we wsi Papużyńcach przez wojsko nadworne» [31, s. 85–86; арк. 57–57 зв., 66–66 зв.] («Опис повторного бунту, розпочатого ватажком Бугаєм восени 1768, ліквідованого надвірним військом у селі Папужинцях»). У зошиті є й прозові записки про гайдамацький рух: «Niezdoły Zamek czarnobyłski czyli przykładna wierność poddanych okazana JW Mikołajowi Chodkiewiczowi Staroście Żmudzkiemu w czasie Ukraińskiej Hajdamaczyzny – przez Daszkiewicza – rękopism» [31, s. 92–95; арк. 63 зв.–67; 69 зв.–71] («Нездобутий чорнобильський замок, або Вірцева вірність підданих, виявлена Ясновельможному Миколаєві Ходкевичеві, Старості Жмудському, під час Української Гайдамач-

чини, написав Дашкевич, рукопис»); нотатки про гайдамацького ватажка Івана Бондаренка [31, s. 95–96; арк. 67–67 зв.; 71–71 зв.].

Повний опис позиції, яка нас цікавить, такий: «Krótkie opisanie rzezi w mieście Humaniu czyli Umaniu od czerni Ukraińskiej d[nia] 20 Czerwca 1768 roku zdziałanej a przez J[ego] m[ości] Pana Tuczapskiego rozpamiętywającego zgubę swych przyjaciół i niezmiernie nad tym ubolewającego do druku podane w r. 1788 miesiąca Augusta d[nia] 15 w Berdyczowie u WWX Karmelitów bosych». Під ним пояснювальна дописка: «Jest to powtórzenie opisu wierszem <...>», тобто, очевидно, поеми Даровського [31, s. 87; за іншою нумерацією арк. 59; ще за іншою – арк. 67)]. Немає певності, що це копія назви друкованого видання, а не назви рукопису (повторю, що Ліппоман покликався не на видання, а на рукопис Тучапського з 1788 р. [22, s. 4]). Видається дивним, що в бібліотеках та архівах України й Польщі досі не виявлено жодного примірника гаданого видання і не опубліковано його візуального бібліографічного опису. Чи справді подані до друку записки видано 1788 р.?

З опису, що його занотував Е. Руліковський, певним можна вважати, що «Krótkie opisanie rzezi w mieście Humaniu...» подав 15 серпня 1788 р. до друку в бердичівській друкарні Кармелітів босих якийсь «Його мосьть Пан Тучапський» «для збереження пам'яті про загибель своїх приятелів, безмірно над тим уболіваючи». Тодішнє традиційне шанобливе означення перед прізвищем «Його мосьть Пан» засвідчує, що йдеться про шляхтича (особу, належну до шляхетського стану), бо до священників не вживано слова «пан», а використовувано словосполучення «Jegomości ksiądz», скорочено jmx. [25]. Мабуть, шляхтич Тучапський був якимсь родичем тогочасних василіянських ченців Тучапських, відомості про яких наведені у сучасному дослідженні: ієреїв Йосифа Тучапського (*1679–†1776), Атанасія Тучапського (*1701–†?) та Онуфрія Тучапського (*1751–1800), брата професа Станіслава Тучапського (*?–†?) [12, с. 392]. Позаяк вихідцями з роду Тучапських були ченці-василіяни (повторю: греко-католики), то це означає, що це український рід, а отже, шляхтич Тучапський мав українське походження.

Хоча достеменно невідомо, який стосунок мав шляхтич Тучапський до уманського монастиря оо. Василян, безсумнівним залишається походження цих спогадів саме з актової книги цього монастиря, звідки їх скопійовано, як засвідчує нотатка під їх публікацією у книжках Рачинського і Скальковського.

ІV. Хронологія творів. Даровський справся на записки Тучапського чи Тучапський – на поему Даровського? Отже, маємо шість творів про уманську різанину, так чи так пов'язаних між собою, – п'ять прозових (Є. Корчинського, К. Сорочинського, Тучапського, П. Младановича і Я. Ліппомана) і один віршований (М. Даровського). З них Франкові були відомі п'ять – він не знав записок Корчинського і помилково приписував йому записки Тучапського, заперечував авторство справжніх записок Ліппомана й натомість хибно приписував йому записки Младановича, опубліковані Е. Рачинським як анонімні.

Франко припускав, що поема М. Д. (як уже знаємо, М. Даровського) «*Krótkie opisanie wierszem polskim nieszczęśliwej klęski w całej Ukrainie a najszczególniej tyrańskiej rzezi w mieście Umaniu...*» написана не пізніше смерті ректора василянської школи о. Корчинського, який, за його відомостями, помер «перед 1779 роком» і недатовані спогади якого використано в поемі; ба «в головному вона опирається на тих споминах» [15, с. 507–508]. Франко розмірковував: «І тут головний фактичний скелет згоджується з оповіданням о. Корчинського; і тут автор у мотивованню та освітленню різні не бачить нічого іншого поза те, що добачив о. Корчинський. Та проте майже на кождім кроці при описі самих кровавих подій в Умані бачимо, що пише свідок-очевидець, чоловік цікавий, у якого в пам'яті лишилося багато живих деталей із тих фатальних днів. Він, очевидно, занадто молодий, займає занадто низьке становище серед діячів понурої драми, щоб міг обняти її цілість, доміркуватися її мотивів. Але він бачить багато дечого і в оповіданню тих деталей не дає себе баламутити повазі о. ректора і преспокійно заступає його подання деталями і малюнками, суперечними з його реляцією. І власне в таких місцях його оповідання, іноді мляве і риторичне, коли ходить о

загальні погляди та характеристики, набирає незвичайної живости і барвности» [15, с. 499–503].

Під «оповіданням о Корчинського», «спогадами о Корчинського (false Тучапського)» [15, с. 508], «о Корчинського (псевдо-Тучапського)» [15, с. 509, 511] Франко мав на увазі насправді не записки Є. Корчинського, про Кояловичеву публікацію яких не знав, а текст Тучапського, помилково гадаючи, що це й є той текст Корчинського, що про нього згадав К. Сорочинський. Тобто, у Франка фактично йдеться про залежність поеми Даровського від записок Тучапського.

За спостереженням С. Іваницького, весь фактичний матеріал, а також його ідейне освітлення Сорочинський запозичив у Тучапського і Корчинського [6, с. 132], а учень Даровський у загальному опису перебігу повстання (а не в зображенні подій в Умані, свідком яких був і про які чув від очевидців) іде за Тучапським та своїми старшими сучасниками-василіянінами [6, с. 134]. Натомість на думку О. Кушніра, так звані мемуари Тучапського, «з незначними змінами, є компіляцією записок Корчинського та М. Даровського», тому дослідник залишає за Тучапським не більше ніж «авторство компіляції» [9, с. 7]. Щодо часу написання записок Корчинського О. Кушнір робив таке припущення: «Згідно з даними актових джерел, мемуари Корчинського були написані ще за життя фундатора Уманського монастиря Ф. Потоцького та його дружини, бо при згадці про них у записках автор не додає виразу «світлій пам'яті» <...>. Відомо, що Ф. Потоцький помер 22 жовтня 1772 р., а його дружина в січні того ж року <...>. Корчинський же, прибувши до Умані в середині жовтня 1768 р., почав опитувати свідків подій. В грудні, побоюючись нападу отамана Бугая, автор іде до м. Хрстинопіль, що знаходиться у володіннях Ф. Потоцького <...>. Після повернення до Умані на початку 1769 р., Корчинський не зволікає із записом наслідків свого розслідування до монастирської актової книги, бо ці матеріали від нього вимагав ігумен Хрстинопільського монастиря. Отже, записки Корчинського, мабуть, складені протягом 1769–1771 рр.» [9, с. 7].

Таким чином, є дві версії залежності творів Даровського і Тучапського: 1) у поемі Даровського використано записки Тучапського (І. Франко, С. Іваницький); 2) записки Тучапського є компіляцією, зокрема, поеми Даровського (О. Кушнір). На користь першої версії промовляє те, що навряд чи василіянський учень міг самостійно описати загальний перебіг Коліївщини, а на користь другої – те, що поема Даровського створена орієнтовно наприкінці 1772 р. – першої половини 1773 р., тоді як найраніша уманська копія записок Тучапського датована значно пізніше – 2 грудня 1787 р. [15, с. 458, 502].

У розвідці «Польська поема про уманську різню» Франко побіжно розглянув також інші твори «уманського тексту» – спогади Вероніки Кребсової з Младановичів, Адама Мощенського, «мемуар» «якогось, – як гадав, – спольщеного русина-уніята» [15, с. 506] «Opisanie kłęski Humańskiej i całej Ukrainy, w roku 1768 poniesionej», опублікований у російському перекладі в «Киевской Старине» 1882 р. (власне, Франко повторив здогад, висловлений у передмові, поданий без підпису й назви, до цієї публікації: «<...> анонимный составитель записок был униатский священник <...>» [10, с. 521]. Зауважив, що «не дають майже нічого для опису різни, хоча важні для історії усмирення гайдамаччини щоденні записки» генерал-майора Петра Кречетникова (*1727–†після 1800), командувача корпусом російських військ на Правобережжі, надруковані 1863 р. Осипом Бодяньським [5]. Щоправда, розуміючи, що «по старому стилю <...> датує Кречетников» [15, с. 518] свої щоденникові записи (як було прийнято в Російській імперії), Франко не узгодив коректно з його записами від 17, 18 і 27 червня 1768 р. [15, с. 516, 518] чиєсь хронологічні нотатки на маргінесі поеми «Krótkie opisanie wierszem polskim nieszczęśliwej kłęski w całej Ukrainie...», що датували події 19-м, 20-м, 21-м червня і 6-м липня за новим стилем [15, с. 464, 466, 473, 479, 518], через що сприйняв запис Кречетникова від 18 червня як буцімто зроблений «три дні перед різнею» [15, с. 516], тоді як насправді це вже був восьмий день (18/29 червня) після різанини, вчиненої 10/21 червня.

Як зауважив Осип Гермайзе, «поема уманського студента дати всюди ставить по н. ст., а в рапорті російських військових командирів, розуміється, дати стоять по ст. ст.»; Франко в хронологічних обчисленнях «не встерігається від досить глибоких помилок», бо «бере з поеми дати по н. ст., а свята рахує по старому, тому у Франка, між іншим, і виходе, що день св. Івана був у п'ятницю, а не у вівторок, як воно було в дійсності і як про це цілком правдиво говорить і уманський студент» [4, с. 47].

Як виявив С. Іваницький, Франко, вказавши, начебто Корчинський помер перед 1779 р., бо «того року ректором уманських василіян <...> був уже о. Пазаревич» [15, с. 508], насправді не уважно вчитався у цитовану книжку Євгеніуша Геленіуша (Heleniusz) «Wspomnienia narodowe» (Париж, 1861) і переплутав священника Пазаревича, згаданого в ній на с. 231, з ректором Назаревичем, яким перебував на цій посаді вже 1775 р., про що в книжці Геленіуша згадано раніше на с. 219 [5, с. 131]. Атанасій Назаревич (*1737–†1794) упродовж 1771–1779 рр. був ректором, ігуменом, префектом і місіонером в Умані [12, с. 260].

Висновки й практичне застосування. Намагаючись усунути начебто «значне баламутство», що «панує» у з'ясуванні авторства й датуванні «мемуарів про уманську різню» [15, с. 483], Франко насправді заплутав ці джерелознавчі питання поспішними й безпідставними припущеннями, до того ж подаючи свої домисли про «псевдо-Ліпомана» [15, с. 508, 510], «дійсного Ліпомана» [15, с. 509, 510] і «false Тучапського», чи «псевдо-Тучапського» [15, с. 508, 509, 511], як цілком певні, слушні. Своє твердження про «Псевдо-Ліпомана» Франко повторив невдовзі у рецензії 1906 р. на видану того-таки року книжечку Михайла Лозинського «Гайдямаччина. Із історії народніх рухів на Україні в XVIII-тім століттю» [16, с. 210]. Проведений аналіз ще раз показує, що до джерелознавчих досліджень, зокрема Франкових, треба «прикладати, – кажучи його-таки словами, – відповідну критичну міру» [15, с. 485]. Така атрибуційна і текстологічна самовпевненість, яка виявлялася у Франка до психічної хвороби (у цьому ж ряді – й твердження без

достатніх аргументів у реабілітаційній лекції 1895 р., буцім поему «Наймичка» Шевченко написав після однойменної повісті), уже в стані недуги привела його до беззастережного приписування Міцкевичу (нота бене: на підставі містичної атрибуції) недоладної історичної драми невідомого автора «Wielka Utrata» й навіть видання її наприкінці 1913 р. чималим власним коштом.

Наведені у пропонованій розвідці джерелознавчі й текстологічні зауваги до Франкової публікації «Польська поема про уманську різню» конче потрібні для її адекватного сприймання і коментування, уникнення помилок при її цитуванні й для розуміння справжнього авторства розглядуваних творів М. Даровського, П. Младановича, Я. Ліппомана, Є. Корчинського і Тучапського.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Лекції з джерелознавства / Ред. Микола Ковальський. Острог ; Нью-Йорк : УВАН у США, Нац. ун-т «Острозька академія», 2003. 381 с.
2. Антонович В. Уманській сотникъ Иванъ Гонта (1768 г.) // Киевская Старина. 1882. Т. 4. Ноябрь. С. 250–276.
3. Витяг з «Пом'яника» Чину Св. Василя Великого грудень. URL: http://www.bazylianie.pl/?option=com_content&view=article&id=505. Дата звернення: 02.03.2021.
4. Гермайзе О. Коліївщина в світлі ново-знайдених матеріалів // Україна. 1924. Кн. 1/2. С. 19–81.
5. Журналъ генераль-маіора и кавалера Петра Никитича Кречетникова, главнаго командира корпуса Ея Императорскаго Величества, Императрицы Всероссийской, о движеніи и военныхъ дѣйствіяхъ въ Польшѣ въ 1767 и 1768 годахъ / Издалъ О. Бодянской // Чтенія въ Императорскомъ Обществѣ исторіи и древностей российскихъ при Московскомъ университетѣ. 1863. Кн. 3. С. I–XI, 1–205.
6. Иваницкий С. Ф. Польские мемуары о крестьянском восстании 1768 г. // Учёные записки / Ленингр. гос. пед. ин-т им. А. И. Герцена. Факультет ист. наук. Ленинград, 1938. Т. 11. С. 119–147.
7. Краткое описание убійствъ (Rzezi), произведенныхъ въ городѣ Умани Украинскою чернью, 20/8 числа Іюня мѣсяца 1768 года // Наѣзды гайдамакъ на Западную Украину, въ XVIII столѣтіи. 1733–1768 / Сочиненіе А. Скальковскаго. Одесса, 1845. С. 208–230.

8. Кузнець Т. В., Кривошея І. І., Скус О. В. Християнська Церква в Умані кінця XVIII – початку ХХ століття. Умань : ВПЦ «Візаві», 2012. 148 с.

9. Кушнір О. О. Гайдамацький рух у спогадах та мемуарах: особливості сприйняття й інтерпретації (кінець XVIII – початок XIX ст.) // Гілея. Науковий вісник. 2013. Вип. 67 (12). С. 5–10. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kushnir_Oleksandr/Haidamatskyi_rukh_u_sphodakh_ta_memuarakh_osoblyvosti_spryiniattia_i_interpretatsii_kinets_XVIII__p.pdf. Дата звернення: 01.03.2021.

10. Описаніе бѣдствія, постигшаго Умань и всю Украину въ 1768 году // Киевская Старина. 1882. Т. 1. Март. С. 520–529.

11. Рыльскій Фадей. Рассказъ современника о приключеніяхъ съ нимъ по время «Коліивщины» // Киевская Старина. 1887. Т. 17. Январь. С. 51–64.

12. Стецик Юрій. Ченці-педагоги уманських василіанських шкіл (1769–1774 рр.): біографічний огляд // Емінак. 2016. № 2 (1). С. 22–27.

13. Стецик Юрій. Чернецтво Святопокровської провінції ЧСВВ (1739–1783 рр.): просопографічне дослідження. Дрогобич : Ред.-вид. відділ Дрогоб. держ. пед. ун-ту ім. І. Франка, 2018. 470 с.

14. Таирова-Яковлева Т. Г. Колиивщина в исторической памяти // Диалог со временем. 2019. Вып. 66. С. 37–53.

15. Франко І. Польська поема про уманську різню // Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах. К., 2011. Т. 54. С. 455–519.

16. Франко І. [Рец. на кн.:] Михайло Лозинський, Гайдамачина. Із історії народніх рухів на Україні в XVIII-тім століттю. Львів, 1906, 46 сторін / Ів. Фр. // Записки НТШ. 1906. Т. 71. Кн. 3. С. 208–210.

17. Ціборовська-Римарович І. О. Друкарня Бердичівського монастиря босих кармелітів: історія та видавнича діяльність. 1758–1844. К. : Академперіодика, 2019. 652 с.

18. Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 12 т. К. : Наукова думка, 2001. Т. 1. 782 с.

19. Шпитковський Іван. «Гайдамаки» Шевченка, як пам'ятка Коліивщини // Збірник Памяти Тараса Шевченка (1814–1914) / Виданне Українського Наукового Товариств в Києві. К., 1915. С. 48–82.

20. Шульгин Яків. Начерк Коліивщини на підставі виданих і невиданих документів 1768 і близших років / [переклад з рос. Миколи Вороного]. Львів : Накладом НТШ, 1898. 220 с.

21. Шульгинъ Я. Очеркъ Коліивщини по неизданнымъ и изданнымъ документамъ 1768 и ближайшихъ гг. // Киевская Старина. 1890. Т. 28. Февраль. С. 185–220.

22. Bunt hajdamaków na Ukrainie w r. 1768. Opisany przez J. Lippomana i dwóch bezimiennych. Wydane z rękopismu przez Edwarda Raczyńskiego. Poznań, 1842. [VI]+252 s.

23. Bunt Żeleźniaka i Gonty 1768 roku, w Ukrainie wówczas Polskiej, wynikły i krwawe jego skutki / Przez Jana Lippomana <...> (byłego Chorąż[ęgo] P[owia]tu Czeheryń[skiego] Obywat[ela] Guber[nii] Kijow[skiej] 1830 roku / Wydawca A. K. Groza // Rusalka na rok 1842 / Wydana przez Aleksandra Karola Grozę. Wilno, 1842. S. 195–262.

24. Czaykowski Michał. Wernyhora, wieszcz ukraiński : powieść historyczna z roku 1768 / przez Michała Czaykowskiego pisarza powieści kozackich : [t. 1, 2]. Paryż, 1838. T. 1. 320 s.

25. Encyklopedia staropolska/Jegomość i Jejmość // URL: https://pl.wikisource.org/wiki/Encyklopedia_staropolska/Jegomo%C5%9B%C4%87_i_Jejmo%C5%9B%C4%87. Дата звернення: 14.03.2021.

26. Goszczyński S. Pisma. Lwów, 1838. T. 1 : Zamek kaniowski. Poezje liryczne. XVI+182 s.

27. Kostruba Piotr Al. Do genezy «Zamku kaniowskiego». Nieznany wiersz M. Darowskiego o rzezi humańskiej // Pamiętnik Literacki. 1938. Zesz. 1/4. S. 194–199.

28. [Mładanowicz Paweł]. Wyjątek z opisu Rzezi Humańskiej przez naocznego świadka (Z rękopismów z druku wychodzących) // Orędownik Naukowy. Pismo czasowe poświęcone literaturze, historii, krytyce i nowinom literackim. Poznań, 1842. № 10. 7 Marca; № 12. 21 Marca; № 13. 28 Marca.

29. Moszczyński Adam. Pamiętnik do historii polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych Stanisława Poniatowskiego. Wydanie trzecie. Poznań, 1867. 181 s.

30. Opis autentyczny rzezi humańskiej przez córkę gubernatora Humania z Mładanowiczów zamężną Krebsową. Z manuskryptów hr. T. Działyńskiego, przedrukowany z Orędownika Naukowego. Poznań, 1840. 49 s.

31. Papiery Edwarda Rulikowskiego. T. XXIII. Zbiór notat historycznych z XVII–XIX w. // Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Фонд 5 (Національний заклад ім. Оссолінських у Львові). Оп. 1. Од. зб. 7374/III. 118 s.

32. Plis Jerzy. Drukarnia «Fortecy Najświętszej Maryi Panny» w Berdyczowie (1768–1844) // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia. 1990. Vol. 45. S. 377–389.

33. Rulikowski Edw. Daszów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1880. T. 1. S. 908–910.

34. Wanat OCD, Benignus Józef. Drukarnia Karmelu Fortecy Najświętszej Maryi Panny w Berdyczowie : Działalność wydawnicza i poligraficzna Karmelitów Bosych w Berdyczowie na Ukrainie. Kraków : Wydawnictwo Karmelitów Bosych, 2002. 167 s.

35. Wierne opisanie rzezi z aktów klasztoru Umańskiego co do słowa wzięte // Документи объясняющие историю Западно-русского края и его отношения к России и к Польше / [Собралъ документы и составилъ изслѣдование членъ Археографической Коммиссии М. Кояловичъ]. С. Петербургъ, 1865. С. 460–513.

36. Z dziejów hajdamaczyzny / Z przedmową Henryka Mościckiego. Warszawa, 1905. Część I. 152 s.

REFERENCES

1. Antonovych V. Lektsii z dzhereloznavstva [Lectures about source research] / Red. Mykola Kovalskyi. Ostroh ; Niu-York : UVAN u SSHA, Nats. un-t «Ostrozka akademiia», 2003. 381 s.

2. Antonovychъ V. Umanskii sotnykъ Yvanъ Honta (1768 h.) [Uman sotnyk Ivan Honta] // Kievskaiia Staryna. 1882. T. 4. Noiabr. S. 250–276.

3. Vytiah z «Pomianyka» Chynu Sv. Vasyliia Velykoho hruden. [The fragment of memories of st. Basil's The Great] URL: http://www.bazylianie.pl/?option=com_content&view=article&id=505. Data zvernennia: 02.03.2021.

4. Hermaize O. Koliivshchyna v svitli novo-znaidenykh materiiialiv [Koliivshchyna in the enlightenment of new found sources] // Ukraina. 1924. Kn. 1/2. S. 19–81.

5. Zhurnalъ heneralъ-maiora y kavalera Petra Nykytycha Krechetnykova, hlavnaho komandyra korpusa Eia Ymperatorskaho Velychestva, Ymperatrytsy Vserossiiskoi, o dvyzheniy y voennykhъ dѣistvuyakhъ vъ Polshѣ vъ 1767 y 1768 hodakhъ [The Journal of general-major and cavalier Petro Nykytych Krechetnykov...] / Yzdaľ O. Bodianskii // Chteniia vъ Ymperatorskomъ Obshchestvѣ ystoriy y drevnostei rossiiskykhъ pry Moskovskomъ unyversytetѣ. 1863. Kn. 3. S. I–XI, 1–205.

6. Yvanytskyi S. F. Polskye memuary o krestianskom vosstanyy 1768 h. [Polish memoirs of peasant riot of 1768] // Uchѣnye zapysky / Lenynhr. hos. ped. yn-t ym. A. Y. Hertseny. Fakultet yst. nauk. Lenynhrad, 1938. T. 11. S. 119–147.

7. Kratkoe opysanie ubiistvъ (Rzezi), proyzvedennykhъ vъ horodѣ Umany Ukraynskoiu cherniu, 20/8 chysla Iiunia mѣsiatsa 1768 hoda [The short description of murders (Rzez) which took place in Uman city...] // Nařzdy haidamakъ na Zapadniuu Ukraynu, vъ XVIII stolѣtiy. 1733–1768 / Sochynenie A. Skalkovskaho. Odessa, 1845. S. 208–230.

8. Kuznets T. V., Kryvosheia I. I., Skus O. V. *Khrystyianska Tserkva v Umani kintsia XVIII – pochatku XX stolittia*. [The Church in Uman of 19-20 century] Uman : VPTs «Vizavi», 2012. 148 s.

9. Kushnir O. O. *Haidamatskyi rukh u spohadakh ta memuarakh: osoblyvosti spryiniattia y interpretatsii (kinets XVIII – pochatok XIX st.)* [Haidamaky movement in memories: the perception and interpretation] // *Hileia. Naukovyi visnyk*. 2013. Vyp. 67 (12). S. 5–10. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kushnir_Oleksandr/Haidamatskyi_rukh_u_sphodakh_ta_memuarakh_osoblyvosti_spryiniattia_i_interpretatsii_kinets_XVIII__p.pdf. Data zvernennia: 01.03.2021.

10. *Opyssanie bŕdstviia, postyhshaho Uman y vsiu Ukrainu vŕ 1768 hodu* [The description of plague which took place in Uman...] // *Kievskaiia Staryna*. 1882. T. 1. Mart. S. 520–529.

11. *Rylskii Fadei. Rasskazŕ sovremennyka o prykliucheniiakhŕ sŕ nymŕ po vremia «Koliyvshchynŕ»* [The Story of a witness of Koliivshchyna] // *Kievskaiia Staryna*. 1887. T. 17. Yanvar. S. 51–64.

12. Stetsyk Yurii. *Chentsi-pedahohy umanskykh vasylianskykh shkil (1769–1774 rr.)* [Teaching monks in Uman Basilian schools] : biorafichnyi ohliad // *Eminak*. 2016. № 2 (1). S. 22–27.

13. Stetsyk Yurii. *Chernetstvo Sviatopokrovskoi provintsii ChSVV (1739–1783 rr.)* [Monasticism of Sviatopokrovksa province] : prosopohrafichne doslidzhennia. *Drohobych* : Red.-vyd. viddil Drohob. derzh. ped. un-tu im. I. Franka, 2018. 470 s.

14. *Tayrova-Yakovleva T. H. Kolyyvshchyna v ystorycheskoi pamiaty* [Koliivshchyna in historical memory] // *Dyaloh so vremenem*. 2019. Vŕp. 66. S. 37–53.

15. *Franko I. Polska poema pro umansku rizniu* [Polish poem about Uman massacre] // *Dodatkovi tomy do Zibrannia tvoriv u piatdesiaty tomakh*. K., 2011. T. 54. S. 455–519.

16. *Franko I. [Rets. na kn.:] Mykhailo Lozynskyy, Haidamachchyna. Iz istorii narodnikh rukhiv na Ukraini v XVIII-tim stolitii*. [Haidamachchyna. From the history of national movements in Ukraine...] Lviv, 1906, 46 storin / Iv. Fr. // *Zapysky NTSh*. 1906. T. 71. Kn. 3. S. 208–210.

17. *Tsiborovska-Rymarovych I. O. Drukarnia Berdychivskoho monastyria bosykh karmelitiv: istoriia ta vydavnycha diialnist*. [The publishing house of Carmelite monastery: history and publishing] 1758–1844. K. : *Akademperiodyka*, 2019. 652 s.

18. *Shevchenko T. Povne zibrannia tvoriv : u 12 t.* [The full collection of works in 12 v.] K. : *Naukova dumka*, 2001. T. 1. 782 s.

19. Shpytkovskyi Ivan. «Haidamaky» Shevchenka, yak pamiatka Koliivshchyny [Shevchenko's Haydamaky as a memory of Koliivshchyna] // Zbirnyk Pamiaty Tarasa Shevchenka (1814–1914) / Vydannia Ukrainskoho Naukovoho Tovarystv v Kyivi. K., 1915. S. 48–82.

20. Shulhyn Yakiv. Nacherk Koliivshchyny na pidstavi vydanykh i nevydanykh dokumentiv 1768 i blyzshykh rokiv [The sketch of Koliivshchyna based on published and unpublished documents] / [perekład z ros. Mykoly Voronoho]. Lviv : Nakladom NTSh, 1898. 220 s.

21. Shulhynъ Ia. Oчеркъ Kolievshchynu po neyzdannymъ yzdannymъ dokumentamъ 1768 y blyzhaishykhъ hh. [The sketch of Koliivshchyna based on unpublished documents] // Kievskaiia Staryna. 1890. T. 28. Fevral. S. 185–220.

22. Bunt hajdamaków na Ukrainie w r. 1768. Opisany przez J. Lippomana i dwóch bezimiennych. Wydane z rękopismu przez Edwarda Raczyńskiego. Poznań, 1842. [VI]+252 s.

23. Bunt Żeleźniaka i Gonty 1768 roku, w Ukrainie wówczas Polskiej, wynikły i krwawe jego skutki / Przez Jana Lippomana <...> (byłego Chorąż[zego] P[owia]tu Czeheryń[skiego] Obywat[ela] Guber[nii] Kijow[skiej] 1830 roku / Wydawca A. K. Groza // Rusałka na rok 1842 / Wydana przez Aleksandra Karola Grozę. Wilno, 1842. S. 195–262.

24. Czaykowski Michał. Wernyhora, wieszcz ukraiński : powieść historyczna z roku 1768 / przez Michała Czaykowskiego pisarza powieści kozackich : [t. 1, 2]. Paryż, 1838. T. 1. 320 s.

25. Encyklopedia staropolska/Jegomość i Jejmość // URL: https://pl.wikisource.org/wiki/Encyklopedia_staropolska/Jegomo%C5%9B%C4%87_i_Jejmo%C5%9B%C4%87. Дата звернення: 14.03.2021.

26. Goszczyński S. Pisma. Lwów, 1838. T. 1 : Zamek kaniowski. Poezje liryczne. XVI+182 s.

27. Kostruba Piotr Al. Do genezy «Zamku kaniowskiego». Nieznany wiersz M. Darowskiego o rzezi humańskiej // Pamiętnik Literacki. 1938. Zesz. 1/4. S. 194–199.

28. [Mładanowicz Paweł]. Wyjątek z opisu Rzezi Humańskiej przez naocznego świadka (Z rękopismów z druku wychodzących) // Orędownik Naukowy. Pismo czasowe poświęcone literaturze, historii, krytyce i nowinom literackim. Poznań, 1842. № 10. 7 Marca; № 12. 21 Marca; № 13. 28 Marca.

29. Moszczyński Adam. Pamiętnik do historii polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych Stanisława Poniatowskiego. Wydanie trzecie. Poznań, 1867. 181 s.

30. Opis autentyczny rzezi humańskiej przez córkę gubernatora Humania z Mładanowiczów zamężną Krebsową. Z manuskryptów hr. T. Działyńskiego, przedrukowany z Ogrędownika Naukowego. Poznań, 1840. 49 s.

31. Papiery Edwarda Rulikowskiego. T. XXIII. Zbiór notat historycznych z XVII–XIX w. // Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Фонд 5 (Національний заклад ім. Оссолінських у Львові). Оп. 1. Од. зб. 7374/III. 118 s.

32. Plis Jerzy. Drukarnia «Fortecy Najświętszej Maryi Panny» w Berdyczowie (1768–1844) // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia. 1990. Vol. 45. S. 377–389.

33. Rulikowski Edw. Daszów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1880. T. 1. S. 908–910.

34. Wanat OCD, Benignus Józef. Drukarnia Karmelu Fortecy Najświętszej Maryi Panny w Berdyczowie : Działalność wydawnicza i poligraficzna Karmelitów Bosych w Berdyczowie na Ukrainie. Kraków : Wydawnictwo Karmelitów Bosych, 2002. 167 s.

35. Wierne opisanie rzezi z aktów klasztoru Umańskiego co do słowa wujęte // Документи об'ясняющие исторію Западно-русскаго края и его отношенія къ Россіи и къ Польшѣ / [Собралъ документи и составилъ изслѣдование членъ Археографической Коммисіи М. Кояловичъ]. С. Петербургъ, 1865. С. 460–513.

36. Z dziejów hajdamaczyzny / Z przedmową Henryka Mościckiego. Warszawa, 1905. Część I. 152 s.